

DOI: 10.46352/23036974.2025.117

UDK: 27-9(497.6)"652"

Pregledni naučni rad / Review article

Primljen / Received: 11. 10. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 30. 10. 2025.

EDIN VELETOVAC*

Proces kristijanizacije na tlu današnje Bosne i Hercegovine u antičko doba

Apstrakt

Rad se bavi procesom kristijanizacije na prostoru koji danas obuhvata država Bosna i Hercegovina, s tim da je veći naglasak na prostoru koji je bio sastavni dio nekadašnje rimske provincije Dalmacije. U tekstu se na temelju pisanog i arheološkog materijala analizira širenje kršćanstva na dotičnom prostoru, od njegovih samih početaka u 1. stoljeću n. e. pa sve do završetka antičkog perioda. Kritikom pisanih izvora i analizom arheoloških nalaza cilj je predstaviti širu sliku ovog procesa, ustanoviti pravac njegovog djelovanja te razjasniti uzročno-posljedičnu vezu između različitih aspekata procesa kristijanizacije.

Ključne riječi: rano kršćanstvo, Bosna i Hercegovina, kasna antika, kristijanizacija

Abstract

The paper addresses the Christianization process in the territory that is present-day Bosnia and Herzegovina, with greater emphasis on the territory that was part of the former Roman province of Dalmatia. Based on the written and archaeological material, the text analyses the spread of Christianity in the said territory from the very beginning in the 1st century AD to the end of Antiquity. Through the criticism of written and the analysis of archaeological finds, the objective is to present a broader picture of this process, establish the direction of its action, and clarify the cause-and-effect relationship between different aspects of the Christianization process.

Keywords: early Christianity, Bosnia and Herzegovina, Late Antiquity, christianization

* Edin Veletovac, JU Muzej Sarajeva, Josipa Štadlera 32, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina, e-mail adresa: edinveletovac@muzejsarajeva.ba

Prostor koji danas zauzima država Bosna i Hercegovina u razdoblju rimske vladavine bio je podijeljen na dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju. Kompletan teritorij današnje Hercegovine, zatim srednje, zapadne i istočne Bosne ulazio je u okvir provincije Dalmacije, dok je prostor sjeverne Bosne pripadao prvobitno jedinstvenoj provinciji Panoniji, a od početka drugog stoljeća provincijama Panoniji Inferior i Panoniji Superior. Granica između dvije provincije pratila je liniju Grmeč – Manjača – Čemernica – Uzloamac – Borja – Ozren – Konjuh – Javornik, a prema svemu sudeći bila je oformljena s ciljem da što bolje zadovolji ekonomske i vojne potrebe Rimskog Carstva.¹ Na tom administrativno podijeljenom prostoru u doba rimske vladavine, indigeno stanovništvo je štovalo različite vrste kultova, od domaćih, preko rimskih, grčkih i orijentalnih, a naposljetku je svoje korijene ovdje pustila i kršćanska religija.²

Kada je tačno započeo proces kristijanizacije na ovom prostoru zaista je teško, pa skoro i nemoguće odrediti, jer arheološke potvrde o tome ne postoje i svaki pokušaj bi se sveo na puko nagađanje. Važno je odmah na početku razlučiti da su postojala dva, hronološki i organizaciono, odvojena procesa kristijanizacije. Prvi, koji se odvijao tokom prva tri stoljeća postojanja kršćanske religije, bio je sporadičan, do određene mjere tajan i organizovan od strane pojedinaca ili manjih skupina vjernika. Glavni razlog za to ležao je u činjenici da je kršćanstvo od strane vlasti bilo zabranjeno za ispovijedanje te su njegovi sljedbenici u tajnosti morali prakticirati svoju vjeru. Nakon toga uslijedio je jedan može se reći međuperiod ili prijelazno razdoblje koje je trajalo od 313. godine, odnosno proglašavanja tzv. Milanskog edikta,³ pa sve do 380. godine kada kršćanstvo i službeno postaje državna religija.⁴ Tek nakon donošenja Solunskog edikta 380. godine može se govoriti o počecima sistemske kristijanizacije teritorija koje je obuhvatalo Rimsko Carstvo. Pod sistemskom kristijanizacijom, između ostalog, može se podrazumijevati zabrana paganskih kultova i promicanje kršćanstva kao jedine legalne religije Rimskog carstva, zatim uspostava legalne crkvene organizacije, masovna izgradnja sakralnih objekata, organizovano djelova-

¹ Šačić Beća 2022, 80.

² O paganskim kultovima na tlu današnje Bosne i Hercegovine, vidi: Imamović 1977.

³ Tzv. Milanski edikt koji su proglasili carevi Konstantin i Licinije dopušta kršćanskim sljedbenicima slobodno ispovijedanje svoje religije, bez straha da će zbog toga biti progonjeni kao što je to bio slučaj u prošlosti. Izvorni tekst Konstantinovog i Licinijevog proglasa te njegov prijevod na hrvatski jezik, vidi u: Lactant. *De mort. pers.* 48. 2–12.

⁴ C. *Th.* 16. 1. 2.

nje misionarske aktivnosti i pritisak na obično stanovništvo na konverziju itd. U sklopu ovog procesa nerijetko se događala i nasilna kristijanizacija koja je podrazumijevala uništavanje paganskih sakralnih objekata, kao i spomenika koji su odražavali reminiscenciju na paganske kultove i svega što je u sukobu sa kršćanskom dogmom.⁵

Sve do polovine trećeg stoljeća n. e. ne postoje čvrsti dokazi kako pisani, tako ni arheološki, koji bi potvrdili prisustvo sljedbenika Isusovog nauka, odnosno organizovanih kršćanskih zajednica na ovim prostorima. Međutim, pojedini literarni izvori (koje bi trebalo uzeti sa dozom rezerve) iznose određene naznake da je stanovništvo Dalmacije, a samim time i prostora Bosne i Hercegovine (koje je većim dijelom i pripadalo toj provinciji) već u 1. stoljeću bilo upoznato sa ovom religijom. Navodno je sveti Pavao poslao učenika Tita u Dalmaciju da širi Kristovu riječ,⁶ dok sveti Epifanije (*Epiphanius*), biskup iz Salamine, piše da je Luka, jedan od pisaca Evanđelja, propovijedao kršćanski nauk na ovom području.⁷ Međutim, ako bi se za prvu informaciju moglo i pretpostaviti kao tačnu za drugu je više nego opravdano sumnjati u njenu istinitost s obzirom na to da autor piše dva i pol stoljeća poslije spomenutog događaja, a drugi izvori o tome ne govore ni riječi. Na osnovu ovih šturih i nesigurnih podataka se također može uvidjeti koliko je zapravo nezahvalno upuštati se u diskusiju o ovom problemu. Tek od druge polovine 3. stoljeća može se sa sigurnošću govoriti o postojanju kršćanskih zajednica u Dalmaciji, mada su one sasvim vjerovatno postojale i ranije.⁸ Ipak, to se u najvećoj mjeri odnosi na primorsku Dalmaciju i razvijene obalne gradove gdje je protok informacija, odnosno interakcija između ljudi bila mnogointenzivnija, dok o njenom zaleđu osim jednog nejasnog podatka o mučeničkoj smrti sv. Venancija (*Venantius*) koji je šireći

⁵ O kristijanizaciji i vjerskom konfliktu u kasnoj antici, vidi detaljno u: Trombley 1993, 98–186. Brown 1998, 632–664.

⁶ *Jer Dema me, pošto je ljubio sadašnji svijet napustio i otišao u Solun; Krescent u Galaciju, Tit u Dalmaciju. (Druga poslanica Timoteju, 4, 10.);* Na ovom mjestu treba spomenuti još jedan Pavlov navod, a koji se odnosi na širenje Kristovog nauka. Naime, u Poslanici Rimljanima (15, 19.), on kaže: *Tako sam ja od Jeruzalema i naokolo sve do Ilirika potpuno navijestio evanđelje Kristovo.* Značenje Pavlove tvrdnje nije baš najjasnije određeno, jer se ne može definitivno utvrditi da li je njegova misionarska aktivnost obuhvatala i prostor Zapadnog Ilirika, u ovom slučaju Dalmaciju, ili se ono odvijalo do njenih graničnih dijelova. Dodatnu naznaku za obje od navedenih mogućnosti pruža i činjenica da je Pavao boravio u provinciji Makedoniji, koja je svojim sjeverozapadnim obodom dodirivala jugoistočnu granicu Gornjeg Ilirika (*Illyricum Superius*), odnosno Dalmacije.

⁷ *Epiph. Adv. Haeres.* 51. 11, 2.

⁸ Cambi 2002, 208.

Kristovo učenje umro u zemlji Delmata (*apud Dalmatas*) za vrijeme cara Valerijana (*Publius Licinius Valerianus Augustus*, 253. god. – 260. god.),⁹ i dalje ne postoje konkretni dokazi.¹⁰ Zemlja Delmata je veoma neodređen pojam ima li se u vidu da su oni naseljavali širok prostor zapadnog dijela rimske Dalmacije,¹¹ pa je iz toga razloga Venancija mogla zateći smrt bilo gdje na teritoriju koji je pripadao ovom narodu.¹²

Ipak, u nedostatku literarnih vrela, značajne informacije o najranijim počecima kršćanstva u zaleđu provincije Dalmacije mogu ponuditi određeni arheološki nalazi. U prilog konstataciji da je kršćanska religija već krajem 3. stoljeća imala svoje sljedbenike na ovom prostoru govori lokalitet Panik kod Bileće, na kojem je otkriven čitav jedan antički kompleks objekata.¹³ U sjevernom krilu objekta I se nalazi krstolika prostorija, koja je specifična ne samo po svome obliku, već i zbog toga što se u sklopu nje nalazio mozaik s likom Orfeja, što ukazuje na kriptokršćanski simbolizam, gdje bi Orfej predstavljao dobrog pastira Isusa Krista.¹⁴ Dodatnu potvrdu tome pružaju prikazi tri zelena znaka krsta na desnoj ruci Orfeja, koji su poredani jedan ispod drugog.¹⁵ U okviru istog mozaika, ispod glavne slike je prikazana Kaliopa, koja kao muza eposa i literature, simbolizira mudrost i znanje Orfeja, kao personifikacije samog Isusa Krista, učitelja svijeta.¹⁶

Naizgled, ovaj mozaik sa Panika kod Bileće se ne može dovesti u bilo kakvu vezu sa informacijom prema kojoj je sveti Venancije obavljajući misionarski posao umro mučeničkom smrću u zemlji Delmata. Međutim, uzme li se u obzir da se Venancijeva smrt dogodila za vrijeme cara Valerijana (253-260. god.), a da se dotični mozaik datira u zadnju trećinu 3. stoljeća, dobija se veoma bliska vremenska poveznica između prve literarne (istina nepotpuno jasne) i arheološke potvrde o kršćanskim počecima na ovom prostoru. Druga moguća veza između ove dvije potvrde odnosi se na izvor, odnosno početnu tačku,

⁹ Veletovac 2013, fusnota br. 208.

¹⁰ Farlati 1751, 563–564, 589.

¹¹ O Delmatima, detaljno: Zaninović 1966, 27–92; 1967, 5–102.

¹² Škegro 2000, 103.

¹³ Čremošnik 1974 a, 41–164.

¹⁴ Orfej kao mitološka ličnost koja je krotila divlje zvijeri sa svojom lirom, u ranokršćanskom periodu je simbolizirao Isusa Krista, prikazanog kao dobrog pastira. (de Jáuregui, 2010, 118, a posebno fusnota 70. sa pregledom glavne literature za ovu problematiku.)

¹⁵ Busuladžić 2008, 53.

¹⁶ Čremošnik 1984, 95. Vidi također: Čremošnik 1974 b, 243–248.

odakle je kršćanstvo moglo započeti svoj prodor prema unutrašnjosti Dalmacije. Već samim pogledom na kartu, najlogičnijim mjestom za takvo što svakako se nameće Narona, koja je stoljećima unazad bila jedan od najrazvijenijih gradova provincije, a upravo iz ovog mjesta je Venancije započeo svoj put prema Panoniji gdje je namjeravao propovijedati kršćanstvo.¹⁷ Činjenično je utvrđeno da vlasnik imanja poput vile urbane na Paniku kod Bileće, gdje je pronađen mozaik sa kriptokršćanskim motivima, nije morao dolaziti iz njoj najbliže kolonije.¹⁸ Ukoliko bi takav slučaj bio i ovdje, a za to postoji određena vjerovatnoća, onda se ne bi moglo govoriti o prodoru kršćanstva u njegovom pravom smislu, čiji bi razlozi postojanja dotičnog mozaika bili sastavni dio jednog započetog procesa kristijanizacije na ovom prostoru, kako bi se to na osnovu njega moglo prvo-bitno zaključiti, već prije da se radi o jednom izoliranom nalazu čiji se vlasnici s kršćanskom vjerom nisu upoznali ovdje, nego u jednoj većoj urbanoj cjelini, kao što je to npr. bila Narona.¹⁹ Ipak, ne bi trebalo odbaciti teoriju da su se na ovom mjestu održavali sastanci manje zajednice kršćana ili da su u najmanju ruku osobe zaposlene na ovom imanju bile kao i sami vlasnici sljedbenici kršćanstva. Isto tako, moguća je pretpostavka da su vlasnici imanja (ukoliko su zaista dolazili iz nekog većeg primorskog grada) zajedno sa svojim istomišljenicima odlazili na ovo imanje gdje su u miru mogli prakticirati svoju religiju, ne morajući se izlagati potencijalnoj opasnosti da će nekim slučajem biti otkriveni.

Dok su u 3. stoljeću tragovi kršćanstva i više nego fragmentarni, tokom 4. stoljeća situacija se polako mijenja, ali ni u kakvom drastičnom smislu. Ono u

¹⁷ Basler čak smatra da je Venancije bio biskup grada Narone. (Basler 1986, 39; 1990, 56)

¹⁸ Čremošnik 1974 a, 130–131; Dokaz za takvu tvrdnju pruža natpis CIL III 12798, na kojem se spominje porodica *Safinii* iz Narone, a posjed je imala u današnjem Čitluku. (Wilkes 1969, 298, fusnota 4)

¹⁹ Basler (1986, 17; 1990, 25–26) smatra da mozaik koji je pronađen u Stocu u tzv. kući s mozaicima iz sobe 4, čije likovne i stilske karakteristike odgovaraju onome s Panika, također sadrži kriptokršćansku simboliku. Međutim, Čremošnik i Busuladžić koji također obrađuju dotični mozaik u okviru svojih radova, uopšte ga ne dovode ni u kakvu vezu sa ovom religijom. (Čremošnik 1984, 71–74; Busuladžić 2008, 46–47) Mozaik je bez svake sumnje sličan onome s Panika, ali je glavni njegov nedostatak taj što je centralna slika potpuno uništena. Sva tri autora se slažu u pretpostavci da se u centralnoj slici s obzirom na sličnost motiva dva mozaika (oko centralne slike na oba nalaza su prikazane životinje), nalazio Orfej. Međutim, pošto je centralna slika nažalost uništena, a iako je pretpostavka da se na njoj nalazila ta mitska ličnost sasvim realna, zbog nemogućnosti uvida u simboliku koja je možda karakterisala Orfeja (ukoliko ju je uopšte i bilo) Baslerovo mišljenje bazirano na osnovu pojedinih motiva u kojima je samo on do sada vidio kriptokršćanske karakteristike treba uzeti s velikom dozom rezerve. Vrijedi spomenuti i svakako ne treba odbaciti ni mišljenje Čire Truhelke koji je vršio iskopavanje ovog lokaliteta, a u radu u kojem je predstavio rezultate svojih istraživanja on tvrdi da se u centralnom dijelu slike nalazio medaljon s cvijećem, dok mogućnost da je u pitanju lik Orfeja uopšte ne uzima u obzir. (Truhelka 1892, 356–357)

čemu se ogleda glavna razlika u vremenu prije i nakon 313. godine je da crkva sada ima odriježene ruke da u proces kristijanizacije krene javno i sistemski bez bojazni da se može dogoditi odmazda od strane državne vlasti. Da je ova religija nakon Milanskog edikta 313. godine nastavila prodor prema dubljoj unutrašnjosti provincije Dalmacije, dokaz pruža još jedan mozaik i to sa lokaliteta Carina kod Sarajeva.²⁰ Mozaik je lošije kvalitete, a ono što ga nesumnjivo čini nalazom ranokršćanske provenijencije je motiv krsta koji se nalazi u sredini. Nepoznato je iz kojeg razloga Sergejevski nije spomenuo ovaj motiv prilikom opisa nalaza, ali bi bilo u najmanju ruku čudno da ga nije primijetio s obzirom da se na skici mozaika koju je priložio u publikaciji sasvim jasno vidi krst u sredini. Podaci s lokaliteta ne nude nikakve dodatne informacije koje bi pomogle u datiranju ovog mozaika. Međutim, sama tehnika njegove izrade, jer kocke više nisu pravilne i iste veličine, dok geometrijski motivi nisu precizno i tačno izvedeni, kao i tamna osnova na kojoj se ističu svijetli motivi, dopuštaju da se napravi analogija sa mozaicima 4. stoljeća iz Ljubljane.²¹

Prisustvo kršćanstva na prostoru srednje Bosne u periodu nakon 313. godine potvrđuje još jedan nalaz sa istog lokaliteta. U pitanju je obijeni komad cigle na kojem je nevješto ucrtan krst.²² Ipak, za razliku od mozaika čiji je vlasnik sasvim sigurno bio stanovnik bliže ili šire okoline, za osobu koja je ucrtala znak krsta se ne bi moglo isto sa sigurnošću tvrditi, jer je u pitanju vrlo lako mogla biti i osoba stranog porijekla. Sergejevski koji je i ovaj nalaz prvi publicirao predložio je na osnovu karakteristika krsta samo okvirnu dataciju i to od 4. stoljeća pa dalje.²³ Međutim, s obzirom na to da se ranokršćanski mozaik koji je otkriven u neposrednoj blizini vremenski smješta u 4. stoljeće, onda bi se datacija ovog komada cigle sa ucrtanim krstom trebala datirati u približno isto razdoblje.

Iz ovog perioda potiče i nalaz ranokršćanske crkve na brdu Kalvarija sa lokaliteta Crkvine kod Malog Mošunja. Više dokaza pruža sugestiju da bi se ova crkva trebala datirati u razdoblje 4. stoljeća. Prije svega, na to indicira bazament na kojem se nalaze simbolični prikazi ribe, ptice i zmije, te motiv vinove loze i lišća izrađenih na antički, čak i klasični način, za razliku od kasnijih predstava istog motiva koji polako prelaze u geometrizam i shematizam.²⁴ Na isto vrijeme

²⁰ Sergejevski 1947, 23–24.

²¹ Čremošnik 1984, 102.

²² Sergejevski 1947, 22–23.

²³ Sergejevski 1947, 23.

²⁴ Basler 1986, 80; 1990, 91; Marijanović 1990, 125; Paškvalin 2003, 51–52.

ukazuje i reljefna ploča pronađena unutar crkve, na kojoj je prikazana procesija četiri osobe.²⁵

U drugu polovinu 4. stoljeća ili njegov sami kraj, vjerovatno spada i crkva u Doboju kod Kaknja. Otkriveni nalazi su prilično siromašni, a od materijala su najviše zastupljeni opeka i crijep. Također su pronađeni i ulomci kapitela, stupova, kao i ostaci mozaičkog poda.²⁶ Tlocrt dotične crkve uopšte nije urađen što predstavlja veliki nedostatak, dok sami nalazi ne otkrivaju mnogo. Ipak, upravo jedan kapitel korintskog stila sa jednim redom listova između kojih se dižu heliksi sa dva pljosnata zavijutka bi se trebao datirati u kraj 4. stoljeća, na osnovu čega bi samu crkvu trebalo smjestiti u taj period.²⁷

Ovdje se treba kratko osvrnuti i na lokalitet Crkvine u Mujdžićima kod Šipova s obzirom da je na tom mjestu pronađen natpis (ILJug III, 01621) za koji ni do danas u nauci nije usaglašeno mišljenje da li je bio kršćanskog ili paganskog karaktera.²⁸ Ovaj natpis je prvi publicirao Sergejevski i upravo zbog njegove rekonstrukcije teksta on je okarakterisan kao ranokršćanski, preciznije iz 4. stoljeća. U zadnjem redu natpisa, gdje je dio teksta u određenoj mjeri uništen, Sergejevski je na spornom mjestu predložio formulu *in pace*,²⁹ koja je specifična za spomenike ranokršćanskog doba. Međutim, slova koja tvore riječ *infelix* su i više nego jasna i vidljiva te zaista nije poznato iz kojeg je razloga Sergejevski mogao predložiti spomenutu rekonstrukciju, pa bi samim time i ranokršćanski karakter natpisa koji mu je on pripisao time otpao. U kasnijem periodu naučne karijere Sergejevski je indirektno priznao svoju grešku, kada je u članku iz 1965. godine napisao da *hrišćanskih spomenika do sada iz toga stoljeća još nije zabilježeno*³⁰. Ipak, takvo što nije bilo dovoljno ili je prošlo neprimijećeno da bi se pojedini naučnici razuvjerili, jer je nekolicina njih i dalje smatrala da se radi o ranokršćanskom natpisu, ponajviše zbog predložene formule *in pace*, što bi opet navodilo na opravdanu sumnju da pojedinci dotični spomenik uopšte nisu vidjeli, već su samo preuzimali podatke od Sergejevskog.³¹

²⁵ Basler 1972, 97.

²⁶ Više; Sergejevski 1948, 177–180.

²⁷ Sergejevski 1948, 178; Basler 1972, 85.

²⁸ *Maxim[in]o / carissimo / quem posuit / infelix Vincentia / [-----]?*

²⁹ Sergejevski je već i u ovom radu izrazio određenu sumnju prema rekonstrukciji *in pace*. (Sergejevski 1938, 57–58)

³⁰ Sergejevski 1965, 137.

³¹ Bojanovski 1964, 103, fusnota br. 4; Nejasno je da li se Bojanovski u kasnijoj studiji namjerno ili sasvim slučajno ograđuje od ovog mišljenja, pišući da je to spomenik *za koji Sergejevski smatra da je kršćanski*,

Nakon što je utvrđeno da natpis iz Mujdžića nije bio ranokršćanske provenijencije, trebalo bi se u kraćim crtama pažnja obratiti i na ranokršćansku crkvu koja je otkrivena na istom lokalitetu, s obzirom na to da je i njena datacija u historiografiji do jedne mjere ostala sporna. Utvrđivanjem da epigrafski natpis pronađen u neposrednoj blizini ranokršćanske crkve nije imao kršćanske karakteristike, eliminiše se jedan od reprezentativnih dokaza koji bi bili od velike pomoći prilikom određivanja vremena gradnje ove crkve. Pojedini autori su upravo na osnovu ovog natpisa kojeg su datirali u drugu polovinu 4. stoljeća u isto vrijeme smještali i gradnju crkve, što bi bilo sasvim opravdano da je titul imao kršćansko porijeklo.³² Ipak, pošto to nije bio slučaj, datiranje crkve je mnogo sigurnije utvrditi na osnovu drugih pokazatelja. Prvi od njih, ornament

što bi opet s druge strane pokazivalo da je ranija konstatacija Sergejevskog u kojem negira postojanje ranokršćanskih natpisa do tog perioda, prošla nezapaženo. (Bojanovski 1988, 291)

Iako je za njen rad ova informacija od sekundarnog značaja, Ivanka Nikolajević također preuzima informaciju od Sergejevskog ne znajući da se on od tog mišljenja godinu dana ranije ogradio. (Nikolajević 1966, 248.)

Drugi autor koji smatra da je ovaj natpis ranokršćanskog karaktera je Đuro Basler koji čini se kao ni Bojanovski nije imao priliku vidjeti taj spomenik, već je samo preuzimao prvobitnu rekonstrukciju teksta od Sergejevskog, dok je kasnija negacija istog o postojanju ranokršćanskih spomenika ovakve vrste iz perioda 4. stoljeća najvjerovatnije prošla neprimijećeno. (Basler 1972, 26)

Od autora koji se nisu povelili za prvobitnom rekonstrukcijom Sergejevskog, već su pristupili samostalnoj kritičkoj analizi natpisa, te na osnovu toga došli do zaključka da na spomeniku nema ni traga od formule *in pace* je bila Ivana Marijanović. Ona je u radu u kojem se bavila problemom datiranja ranokršćanskih bazilika između ostalih obratila pažnju na lokalitet Crkvine u Mujdžićima kod Šipova i u sklopu njega obradila ovaj nalaz. Iako ispravno konstatuje da se umjesto predloženog i u literaturi usvojenog *in pace* jasno vidi *infelix*, ona ipak smatra da je natpis ranokršćanske provenijencije, te ga datira u drugu polovinu 4. stoljeća, a takvu tvrdnju zasniva na formuli *quem posuit*, kao i paleografskoj analizi slova, što je u najmanju ruku upitno. (Marijanović 1990, 129, te fusnote 116 i 117) Samom Sergejevskom je ta formula bila drugi dokaz da je dotični natpis ranokršćanskog karaktera nakon što je izrazio nesigurnost u rekonstrukciju *in pace*, ali kao što se može jasno primijetiti iz već spomenutog kasnijeg rada on je od toga odustao. Iako se Marijanović najvjerovatnije i sama povelila za Sergejevskim i njoj je promaklo da se taj ugledni naučni djelatnik kasnije suptilno ogradio od svog prvobitnog mišljenja.

Veljko Paškvalin je bio drugi autor koji je izrazio sumnju u predloženu rekonstrukciju, jer kako piše u svojoj studiji koja je posthumno objavljena: "Kod ovog natpisa imamo nesigurno *In pace* što je veoma karakteristično za natpise starokršćanskog doba." (Paškvalin 2012, 482. fusnota 119) Međutim, za razliku od Marijanović, on odmah već u narednoj rečenici sasvim ispravno odbacuje ranokršćansko porijeklo ovog natpisa, te napominje da je i sam Sergejevski u članku iz 1965. godine odustao od svog prvobitnog mišljenja. Ipak, treba naglasiti da je ograda Sergejevskog nešto ranije promakla Paškvalinu u članku u kojem je baziliku sa Crkvine kod Šipova datirao u 4. stoljeće, a kao jedan od argumenata koristio je upravo prvobitnu konstataciju Sergejevskog o kršćanskom porijeklu natpisa i njegovo datiranje u 4. stoljeće. (Paškvalin, 1970, 678) Također, isti autor i u kratkom članku u Arheološkom leksikonu navodi natpis iz Mujdžića kao mogući dokaz za potvrdu o prvim kršćanskim opštinama na području današnje Bosne i Hercegovine. (Paškvalin u: Arheološki leksikon 1988, 148)

³² Marijanović 1990, 130.

na kapitelima, konkretnije, tordirani okvir oko lista, kao i kose crte na trupu kapitela iznad lišća, pokazuju da se ovaj nalaz treba smjestiti u kasnije vremensko razdoblje, tačnije u period kraja 5. ili početak 6. stoljeća.³³ Drugi, očitiji dokaz za kasniju gradnju crkve očituje se u krstolikoj baptismalnoj piscini malih dimenzija. Ovakav nalaz bi pokazivao da je piscina služila izričito za krštenje djece, ali ne i odraslih osoba, što indicira da je ona sagrađena u kasnijem periodu kada je kristijanizacija već uveliko obuhvatila ovo područje, a to je vrijeme kraja 5. ili prve polovine 6. stoljeća.³⁴

Drugi sporni spomenik (CIL III, 14330) koji se prema pojedinim autorima vezuje za kršćansku religiju u periodu 4. stoljeća, pronađen je na lokalitetu Ribić kod Bihaća.³⁵ Povod za takvo mišljenje je navodna formula *qui felicissimus sum*, kako je prvobitno Patsch izvršio rekonstrukciju teksta i na osnovu nje iznio konstataciju da se u ovom slučaju radi o kršćanskom natpisu.³⁶ Ovakvu formulu navodi i Basler, no ni u ovom slučaju nije sigurno da li je on zaista vidio ovaj titul, odnosno da li je lično izvršio kritičku analizu natpisa i tako stigao do navedenog zaključka, ili je mišljenje o kršćanskom porijeklu spomenika samo preuzeo od Patscha koji ga je prvi publicirao i kao takvogokarakterisao.³⁷ Ipak, u odnosu na ovakvo čitanje mnogo realnija mogućnost je da *Felicissimus* zapravo predstavlja još jedno ime,³⁸ a ne opisni dodatak prvoj osobi sa spomenika, prema čemu bi glavni "dokaz" za kršćansko porijeklo ovog spomenika i definitivno trebao biti odbačen.

Ako bi se raspravljalo odakle je kršćanstvo započelo svoj prvobitni prodor, samim pogledom na kartu nameću su dva najvažnija grada Dalmacije, Salona, a osobito Naronu. Već su prve vijesti koje se tiču kršćanstva u zaleđu rimske Dalmacije vezane za grad Naronu, i to konkretnije za misionarenje svetog

³³ Basler 1972, 105; Sergejevski iznosi nešto neodređeniju dataciju, te navodi da kapitel pripada 5. ili 6. stoljeću. (Sergejevski 1938, 56); Za razliku od njih dvojice, Nikolajević smatra da kapitel pilastra sigurno potiče iz kasnijeg perioda, mada ne iznosi niti jedan argument kao potkrijepu svojoj tvrdnji. (Nikolajević 1966, 248)

³⁴ Bojanovski 1964, 103; Basler 1972, 105.

³⁵ *Martinus / qui / [Fe]licissim / us {s} v(ixit) m(enses) VIII / memoriam(?) / Loc(h?)u(s) f(ecit)*

³⁶ Patsch 1897, 234–235; Sa ovakvim Patschevim mišljenjem slaže se i Petar Skok. (Skok 1915, 43)

³⁷ Basler 1972, 26; Potrebno je napomenuti da poslije Patscha (osim već navedenog Skoka) nije poznat niti jedan drugi autor osim Baslera, koji bi konstatovao da je ličnost sa spomenika iz Ribića pripadala kršćanskoj religiji te da se ovaj natpis ubraja među prve kršćanske tragove u unutrašnjosti provincije Dalmacije.

³⁸ Alföldy 1969, 202; Paškvalin također izražava slaganje sa Alföldijem i uopšte ni na koji način ne sugeriše da bi ovaj spomenik mogao biti kršćanskog karaktera. (Paškvalin 2012, 45)

Venancija, koji je upravo iz ovog grada krenuo obavljati svoju djelatnost. Iako je informacija koja se tiče ove ličnosti i mjesta njegove smrti suviše neprecizna, samo spominjanje Narone u ovom kontekstu je indikativna. Osim pisane vije-
sti za Venancija, sami arheološki ostaci iz vile urbane na Paniku kod Bileće se
možda mogu dovesti u vezu sa Naronom. Poznato je da vlasnici velikih posjeda
u unutrašnjosti Dalmacije, nisu morali nužno i živjeti u njemu najbližem muni-
cipiju ili koloniji.³⁹ Vjerovatno je da ni vlasnici dotične vile na Paniku nisu živjeli
na ovom imanju, već u nekom većem urbanom središtu, a kao logična se sama
od sebe nameće Narona. Utjecaj Narone na unutrašnjost provincije Dalmacije
u pogledu kršćanske religije će se odvijati i kroz naredni period antike, a to će
se pogotovo odraziti u pogledu sakralne arhitekture tokom razdoblja 5. stoljeća
kada započinje intenzivna kristijanizacija dotičnog područja.⁴⁰

Period 5. stoljeća označava najveći uspon i procvat kršćanske religije u Rim-
skom Carstvu od njenih samih početaka, a najvažniji događaj i preduslov koji
je takvo što i omogućio bio je zakon cara Teodozija I (*Flavius Theodosius Augu-*
stus) koji je 380. godine proglasio kršćanstvo za državnu vjeru.⁴¹ To se na vrlo
očigledan način može primijetiti i u pojasu primorske Dalmacije, što se ogleda
u gradnji velikog broja crkava od kojih su najmonumentalnije one cimiterijal-
ne na glavnim salonitanskim grobljima: Manastarinama, Marusincu i Kapljuču.
Dok je u zapadnim provincijama kristijanizacija pagusa već uzela veliki zamah,
u unutrašnjosti rimske Dalmacije ona tek započinje intenzivniju aktivnost. Sa-
vremene informacije koje bi se direktno ili indirektno odnosile na ovaj proces
u pisanim izvorima ne postoje, što umnogome otežava bolje razumijevanje si-
tuacije. Međutim, ono što je sigurno je da se kršćanstvo prema unutrašnjosti
širilo posredstvom istih urbanogenih činilaca, koji prenose i ostala civilizacijska

³⁹ Vidi: Bojanovski 1974 b, 140.

⁴⁰ Da je Narona i tokom kasnijeg razdoblja imala značajan utjecaj u pogledu prodora kršćanstva prema unutrašnjosti, pokazuje segment ranokršćanskih bazilika. Popriličan broj autora iz Bosne i Hercegovine smatra da su bazilike sa ovog teritorija specifične po svom tlocrtu, te ih zbog toga zovu "bosanske bazilike". (Kao neke od primjera vidi: Sergejevski 1954, 207; Basler 1972, passim.) Međutim, pogleda li se njihov raspored zapaža se činjenica da su one najviše koncentrisane na području nekadašnje naronitanske dijeceze, a da je veliki broj ovakvih crkvi pronađen čak i izvan granica nekadašnje Jugoslavije, što sam termin automatski čini neprikladnim. (Cambi 1976, 246–247; 1984/85, 42) Naravno da se ne misli da je dotični tip sakralne građevine nastao konkretno u Naroni, kao što to Jarak (2005, 306) iz nepoznate namjere imputira Cambiju kao njegovu konstataciju, koji nikada nije napisao takvo što, osim što je iznio mišljenje da je Narona sasvim vjerovatno bila ishodište utjecaja jednog određenog tipa gradnje bazilika. (Vidjeti fusnotu br. 63.)

⁴¹ Jedin 1995, 69–70.

dostignuća, a to su vlasnici imanja (privatnih i crkvenih), koja su vjerovatno bila najveći spontani rasadnik vjerskih strujanja, zatim državni činovnici te trgovci i vojnici, osobito orijentalci.⁴²

Imajući sada punu podršku od države i samog cara kršćanstvo je moglo bez ikakvog okolišanja početi da nameće svoje učenje. Ne postoje dokazi koji bi ukazivali na nasilno pokrštavanje stanovništva u zaleđu Dalmacije (mada ni takvo što ne bi trebalo u potpunosti isključiti), već se prije pokušavalo sa demoniziranjem drevnih bogova, a poseban primjer predstavlja Silvan. To staro i dobroćudno indigeno božanstvo je zbog tolike prisnosti koju je autohtono stanovništvo osjećalo prema njemu, naposljetku pretvoreno u samu personifikaciju đavola.⁴³ Slikovit prikaz, iako ne direktno vezan kako teritorijalno, tako ni vremenski za temu o kojoj je ovdje riječ pruža legenda o svetom Hilarionu koji je oslobodio grad Epitaur ogromne zmije *Boas*, koja je jela ne samo stoku, nego i seljake i pastire.⁴⁴ Još je Arthur Evans u 19. stoljeću ispravno konstatovao da ova priča odražava pobjedu kršćanstva nad paganizmom u borbi oko stanovništva grada Epitaura.⁴⁵ Iako se ova priča navodno odvija polovinom 4. stoljeća te svakako ima svoje uporište u stvarnosti, kršćanskih vjernika je u ovom periodu i dalje bilo brojčano mnogo manje od pripadnika tradicionalne vjere. Međutim, sam smisao priče pokazuje da je propaganda i demoniziranje starih paganskih kultova igralo ogromnu ulogu u borbi za nadmoć među običnim stanovništvom, poglavito ruralnih oblasti. Nema razloga ne misliti da je isti takav slučaj bio i tokom 5. stoljeća, s obzirom da je stanovništvo u određenim oblastima u unutrašnjosti Dalmacije i dalje bilo vjerno tradicionalnim božanstvima.

Navedeni nedostatak pisanih informacija u određenoj mjeri komplementiraju otkriveni arheološki nalazi kršćanske provenijencije iz tog razdoblja. Dok su nalazi iz prethodna dva stoljeća i više nego oskudni, te ne dopuštaju sagledavanje neke šire slike, oni su u ovom periodu dosta bogatiji. Posebno se to odnosi na aspekt sakralne arhitekture od kojih su njeni glavni predstavnici ranokršćanske crkve i sastavni dijelovi koji je čine. O ovoj problematici postoji

⁴² Migotti 1990, 66.

⁴³ U Dalmaciji su figuralne predstave Silvana uglavnom uništene zbog njegove sličnosti sa vizualnim prikazom đavola prema kršćanskoj tradiciji. (Perinić 2016, 38). O Silvanu kao reprezentu dijaboličnog božanstva, također: Dorcey 1992, 36–40, 126–127.

⁴⁴ *Hieron. Vita S. Hilarionis Eremitae*, 29–54.

⁴⁵ Evans 1965, 306–307.

više sinteza,⁴⁶ i na ovom mjestu nije cilj analizirati svaku od tih građevina pojedinačno, već njihovo postojanje u ovom razdoblju uklopiti u započeti proces širenja kršćanstva prema unutrašnjosti Dalmacije. Prema dosadašnjim otkrivenim lokalitetima, najveći broj ovih objekata je datiran u 5. ili 6. stoljeće.⁴⁷ Upravo ova činjenica pokazuje odbijanje lokalnog stanovništva prema novoj vjeri koja je svoj put prema ovom području započela već krajem 3. stoljeća. Trebalo je proći više od stotinu godina da se stvore uslovi koji bi omogućili da kršćanstvo krene u postepeni, ali i nezaustavljivi proces preuzimanja konačnog primata u duhovnom životu autohtonih zajednica.

Ipak, u ovom razdoblju za razliku od prethodnog stoljeća, upravo na osnovu ranokršćanskih crkava se može sasvim sigurno tvrditi da je broj konvertiranih pagana na kršćansku religiju srazmjerno porastao. Međutim, treba imati u vidu da se takav razvoj događaja u najvećem broju slučajeva dešavao u samim urbanim centrima, kao i prigradskim sredinama, iako treba uzeti u obzir da u unutrašnjosti tokom ovog vremenskog razdoblja i nije bilo nekih većih urbanih središta, pa je takav pojam u ovom slučaju poprilično relativnog značenja. Upravo i najveći broj sagrađenih crkava pokazuje da su one građene blizu ovih gradskih cjelina. Činjenica da se u unutrašnjosti u ovom periodu ne mogu pronaći značajniji gradski centri je također razlog sporijeg prodiranja kršćanstva na ove prostore, pored već dobro poznate konzervativnosti autohtonog stanovništva. Uzevši u obzir činjenicu da je kršćanstvo bilo primarno religija gradova, što je dobro poznati nedostatak unutrašnjosti Dalmacije po tom pitanju, nije išlo u prilog procesu kristijanizacije. Naravno, to što je ova religija u 5. stoljeću bila jedina legalna i od države priznata kao takva, u velikoj mjeri je pomoglo da nadoknadi onaj period od prethodnih više od stotinu godina kada se ono ovdje prvi put javlja. Ne bi trebalo međutim precjenjivati formalnu zakonsku regulativu iz 380. godine za koju veliki dio stanovništva skoro pa sigurno nije niti znao, a takvo što pogotovo vrijedi za ruralne oblasti i stočarske predjele gdje su zajednice tokom čitave godine bile u pokretu.⁴⁸ Iako je ona dala veliki zamah

⁴⁶ Truhelka 1931; Basler 1972; Basler 1986; Basler 1990.

⁴⁷ Chevalier 1995, *passim*.

⁴⁸ Ipak, proglašavanje kršćanstva za državnu religiju nije automatski značilo i konvertovanje većine stanovništva. To je ovisilo od mnogo različitih faktora, od ličnih do onih objektivnih. Među lične se može svrstati prijemчивost kršćanskog nauka kod običnog stanovništva, zatim njegove prezentacije i upornosti od strane misionara, kao i stepena konzervativizma kod domicilnog stanovništva. Među objektivne faktore, između ostalih trebaju se uzeti u obzir povezanost sa većim centrima i protoku informacija, represiji koja je bila neizbježna u jednoj mjeri, izgradnji bogomolja koje su predstavljale simbole nove

masovnijoj gradnji crkava i neograničenu slobodu u promoviranju Kristovog učenja, sasvim je vjerovatno da su kršćani barem i u prvoj polovini 5. stoljeća bili brojčano slabiji u odnosu na poštovaoce tradicionalne religije, ali sada sa znatno smanjenom razlikom. Opšta slika broja kršćanskih pripadnika oko početka 5. stoljeća bi također govorila u prilog takvom mišljenju, jer je ovo učenje mnogo sporije prodiralo među stanovništvo zapadnih provincija rimske države, pogotovo ako bi se prihvatile pojedine računice koje određeni autori iznose o cifri od 4–5 miliona kršćana u zapadnom dijelu države na ukupno 50 miliona ljudi koliko je tada živjelo u okviru rimskih granica.⁴⁹ Ipak, proces kristijanizacije, kao i svaki takvog tipa je nezaustavljiv kada se jednom pokrene, te iako za to ne postoje relevantni dokazi u pisanoj formi, određeni dio unutrašnjosti, pogotovo one oblasti koje su se nalazile u posrednoj i neposrednoj blizini gradova su do kraja 5. stoljeća bile u velikoj mjeri kristijanizirane. Odsustvo kultnih i votivnih epigrafskih spomenika paganskog karaktera (što ne znači i doslovan nestanak tradicionalne religije), te dominacija kršćanskih sakralnih objekata, kao i sitnog materijala, svakako da takvo nešto pokazuje.

religije te fleksibilnosti kršćanstva da u sebe inkorporira određene paganske običaje koje je u datom momentu bilo skoro pa nemoguće iskorijeniti ili u određenim slučajevima ih ignorisati. Internog otpora je sasvim sigurno bilo ne samo u ruralnim, nego i u urbanim krajevima Rimskog Carstva, i to ne samo od običnog stanovništva, već i od strane visoko pozicioniranih dužnosnika čija je izloženost eventualnim posljedicama bila mnogo veća. U ovom drugom slučaju, zabilježena su dva primjera visokih vojnih dužnosnika koji su bili povezani sa provincijom Dalmacijom, a imali su prominentnu ulogu u političkom i vojnom životu Rimskog Carstva tokom 5. stoljeća. Prvi od njih bio je Generid (*Generidus*), a koji je prema Zosimovim informacijama početkom 5. stoljeća bio komandant trupa u Gornjoj Panoniji, Noriku i Retiji, a od 409. god. i u Dalmaciji. (Zos. 5. 46. 2.) Generid je bio paganin po uvjerenju, a kada je zapadni rimski car Honorije (*Flavius Honorius*, vl. 393–423. god.) donio zakon kojim zabranjuje paganima obavljanje visokih državnčkih pozicija (*C. Th.* 16. 5. 42.), on je odbio da obavlja svoju dužnost unatoče molbama samog cara. Na kraju se Honorije povukao i poništio doneseni zakon. Ovaj razvoj događaja govori koliko je Generid bio cijenjen na zapadnom dvoru te kako se zakoni koji su se ticali zabrane paganizma u određenim slučajevima nisu dosljedno provodili, pa čak i kada je sam car bio direktno involviran. Drugi slučaj odnosi se na čuvenog vojskovođu i patricija Zapada, Marcelina, koji je polovinom 5. stoljeća držao kontrolu u Dalmaciji i imao veoma značajnu vojno-političku ulogu u odnosima dvije polovine Rimskog Carstva. Kao i Generid, Marcelin je također po uvjerenju bio paganin kako to prenose kasnoantički izvori. (*Chron. Marcell.* 468. ; *Phot. Bibl. Cod.* 242. *Damascius, Vita Isidor*, 557H.). Međutim, ta činjenica nije smetala istočnorimskom caru Lavu I (Flavius Leo Augustus, vl. 457–474. god.) da ga izabere za jednog od sebi najbližih saveznika, kao i to da od zapadnorimskog cara Antemija (*Procopius Anthemius*, vl. 467–472. god.) dobije počasnu titulu patricija Zapada.

⁴⁹ Na istoku države koji je bio znatno razvijeniji, a gdje se nalazila i sama kolijevka kršćanstva, pripadnika ove vjere početkom 5. stoljeća je bilo mnogo više i ta brojka se kreće oko 10–12 miliona ljudi, ali koji su i dalje bili u manjem broju od pagana. (Više: Franzen 1970, 24)

Međutim, dok je proces kristijanizacije pagusa u zapadnim provincijama poput Galije tokom 5. stoljeća bio najintenzivniji i doživljavao svoj vrhunac,⁵⁰ u unutrašnjim oblastima provincije Dalmacije situacija nije izgledala kao da se bliži svom konačnom završetku. Naprotiv, on je svoj najveći zamah dobio upravo u periodu nakon formalnog završetka postojanja rimske vlasti u ovim krajevima i osobito tokom 6. stoljeća. Da je kršćanstvo od 5. stoljeća pa nadalje dobilo odriješene ruke u svojoj ekspanziji pokazuje veliki broj crkvenih objekata sagrađenih u posljednja dva stoljeća antike na ovom prostoru. Izgradnju ovako brojnih crkava u kratkom vremenskom rasponu pojedini naučnici su tumačili kao misionarskom djelatnošću sa izrazito jasnim ciljem.⁵¹ Sama gradnja crkava uz urbane cjeline pokazivala bi naime da je prvobitni cilj kršćanstva bio "osvojiti" gradsko stanovništvo, dok je pagus ostajao u sjeni za neka kasnija vremena. Pogleda li se karta lokaliteta ranokršćanskih crkava sasvim je jasno da je veliki prostor u zaleđu provincije Dalmacije ostao nepokriven ovim građevinama, što bi istovremeno značilo nedostatak utjecaja na određeni dio stanovništva, bez obzira što je jednoj crkvi gravitirao mnogo veći teritorij od samog gradskog i prigradskog areala.⁵² Možda bi i pretežno male dimenzije crkava koje su otkrivene na ovom prostoru sugerisale na misionarsku aktivnost, jer su se one prvobitno gradile za manje, tek konvertirane zajednice vjernika. Još jedan detalj je indikativan za ovu pretpostavku, a to su dvojne crkve (Zenica, Žitomislići, Turbe, Mogorjelo) sa prostora današnje Bosne i Hercegovine. Basler je prilično argumentovano konstatovao da je u slučaju ovih građevina, kao i bazilika iz Dabravine i Mokrog, vjerovatno riječ o monasterijalnim institucijama,⁵³ a njihovo postojanje potkrepljuje i činjenica da se spominju na Prvom salonitanskom saboru iz 530. godine.⁵⁴

⁵⁰ Jedin 1995, 199.

⁵¹ Basler 1972, 139; Basler se ovdje također poziva na Sergejevskog, iako ne navodi konkretno u kojem radu on izražava takvo mišljenje.

⁵² Veletovac 2014, 297–298; Kao što je već ranije implicirano, razlog za takvo stanje može biti nedostatak sistematskih istraživanja na navedenom prostoru, odnosno da veliki broj ranokršćanskih bazilika tek čeka na svoje otkriće, čime bi se dosadašnja saznanja, ali i razumijevanje ovog procesa u dubokom zaleđu provincije Dalmacije, mogla značajno promijeniti. Indiciju za takvo što između ostalog pružaju otkrića bazilika u Bakincima (Vujinović, 2014) i Mramorku kod Osmaka (Popović, Veletovac, Šačić Beća 2017, 184–202).

⁵³ Basler 1972, 137, 139.; Anđelić ima identično mišljenje što se tiče dvojne bazilike u Žitomislićima. (Anđelić, 1980, 264.)

⁵⁴ Šišić 1914, 159; Klaić 1967, 79. Gunjača 1973, 51; Ivanišević 1994, 160; Dodig – Škegro 2008, 15; Na ovom mjestu, treba spomenuti problem navodnog prisustva benediktinskog odreda na prostoru unutrašnjosti Dalmacije. Iako bi se takva informacija jako lijepo uklopila u već navedene činjenice o postojanju monaha na ovom teritoriju, ona se mora odbaciti kao pogrešna. Mnogi autori, poput Ostojića (1963, 80),

Uloga redovnika u životu kršćanskih zajednica se vremenom mijenjala, te oni posebno od 6. stoljeća napuštaju često prvobitnu zajednicu laičkog monahizma i posvećuju se redovnim liturgijskim funkcijama i misionarenju, brinući se ne samo o ceterijalnim i gradskim bazilikama, nego i o župnim krstioničkim crkvama.⁵⁵ Ono što bi članove ovakvih samostanskih institucija u zaleđu provincije Dalmacije moglo okarakterisati kao osobe čija je jedna od djelatnosti upravo bila misionarstvo i konvertovanje paganskog stanovništva je da se u nekim od ovih crkava nalazi i baptisterij sa duboko ukopanom piscinom, koja je inače služila za krštenje odraslih osoba, te i sam prikaz monaških likova na kapitelima u Dabravini.⁵⁶

Upravo gradnja baptisterija koja u mnogim primjerima dolazi kao tek druga građevinska faza, predstavlja jedan od glavnih dokaza u ovom vremenu još uvijek u određenoj mjeri paganski opredijeljenog stanovništva i primjer intenzivnije kristijanizacije koja je započela u 5. stoljeću. Dok se u urbanim središtima od 5. stoljeća krsti sve manji broj odraslih osoba i time analogno smanjuje potreba za krstioničkim građevinama, u pagusu proces kristijanizacije kasni i potreba za baptisterijima raste, te se već postojeće crkve opskrbljuju takvim dodacima.⁵⁷

Naznake o još nedovršenoj kristijanizaciji zaleđa provincije Dalmacije tokom prve polovine 6. stoljeća pružaju i informacije vezane za odluke donesene na Drugom salonitanskom saboru 533. godine. Pojedini autori su skloni sugerisati da bi se za kraj procesa kristijanizacije trebala uzeti upravo godina odvijanja Drugog salonitanskog sabora, odnosno 533. godina i kao glavni razlog navode molbu bestoenskog biskupa Andrije, koji traži da se dio teritorije pod njegovom jurisdikcijom odvoji, jer je sama biskupija bila prevelika za nadziranje udaljenih

Baslera (1972, 19, 139; 1991, 3) i Bojanovskog (1974 a, 364. ; 1974 b, 110. ; 1991 (1992), 288.), mada je ovaj posljednji u svakom svom radu iznosio određenu dozu opreznosti, pozivali su se na podatak sačuvan u montekasinskoj hronici kod Anastazija Bibliotekara (*Epit. chron. Casin. ut fertur Anast. Bibl.* 353 D.) prema kojoj je car Justinijan dodijelio svetom Benediktu više posjeda, a između ostalih i *Balcum*, kojeg su oni identificirali kao *Baloie*, rimski municipij koji se nalazio na prostoru današnjeg Šipova na rijeci Plivi. Razlog negiranja ovog mišljenja je taj što se za sadržaj dotičnog djela već odavno utvrdilo da je falsifikat i da njegov autor nikako nije mogao biti Anastazije Bibliotekar, nego Petar Đakon, benediktinac, a ujedno i poznati krivotvoritelj, koji je živio u 12. stoljeću. On je svoj uradak lažno pripisao Anastaziju u kojem je izmislio navodnu darovnicu cara Justinijana, prema kojoj je sveti Benedikt pored ostalih panonskih posjeda dobio i *Balcum*. (O navodnoj Justinijanovoj darovnici, više: Andrić 2005, 1–6)

⁵⁵ Migotti 1990, 64.

⁵⁶ Basler 1972, 80, 139; O bazilici u Dabravini, detaljno: Sergejevski 1956 i passim.

⁵⁷ Cambi 1976, 269.

kršćanskih zajednica.⁵⁸ Takva tvrdnja biskupa Andrije se tumači da zapravo problem nije bio u samoj teritoriji, koliko u ogromnom porastu zajednice kršćanskih vjernika, te da bi takvo što značilo da je kristijanizacija kompletnog područja bila završena.⁵⁹ Međutim, problem za takvu konstataciju se može pronaći u već nešto ranije donešenim odlukama od strane biskupa Honorija II, koji je osnovao tri nove biskupije (mukursku, ludrumsku i sarsentersku), od kojih su pojedini dijelovi zahvatali znatne oblasti unutrašnjosti provincije Dalmacije. Svakako da se ne može osporiti veliki rast broja kršćanskih vjernika u ovom periodu niti je to cilj, ali je u najmanju ruku upitno da je broj narastao u tolikoj mjeri da je to glavni razlog Andrijinog zahtjeva. Kao što se može primijetiti, sve tri novoosnovane biskupije su bile u direktnoj ili indirektnoj vezi sa primorskom Dalmacijom gdje se kršćanstvo širilo mnogo brže i bilo je za očekivati da će broj vjernika tokom vremena dostići kritičnu tačku kada će biti veoma teško skrbiti se o njima. Ako je u samoj salonitanskoj metropoliji, koja je bila osnovana početkom 5. stoljeća i pod svojom kontrolom držala poprilično velik dio područja, trebalo više od stotinu godinu da bi se stvorili potrebni uslovi za učiniti takav korak, takvo što se ne bi moglo tvrditi i za biskupiju u samom središtu zaleđa Dalmacije, jer jednostavno same okolnosti nisu bile niti približno iste. Takvo što bi pokazivala i relativno kasna datacija nalaza kršćanske provenijencije te je na osnovu toga moguće zaključiti da je stanovništvo bilo veoma sporo kristijanizovano i da se taj proces odvijao tokom više generacija.⁶⁰ Osim toga, gradnja velikog broja crkava tokom 6. stoljeća i konkretno na području današnje srednje Bosne (prostor koji bi otprilike tada obuhvatala bestoenska biskupija), značila bi da se broj kršćana konstantno povećavao, što bi govorilo u prilog mišljenju da kristijanizacija u ovom periodu i dalje nije dovršena. Skromne karakteristike, te mala površina većine tih sakralnih objekata,⁶¹ kao i siromaštvo koje je vladalo u samoj biskupiji, isto tako bi navodile na misao da je razlog njihove gradnje prije svega bio zbog priliva novih vjernika, nego već postojećih kršćanskih zajednica.

Ne smije se zaboraviti ni da je inicijativa za ovaj sabor došla od jadertinskog biskupa Andrije i to konkretno zbog posvećivanja novih biskupa kako bi se svećenstvu udaljenih i razvučenih župa olakšala pastorizacija te se češće dijelila

⁵⁸ Šišić 1914, 163; Klaić 1967, 84–85. Gunjača 1973, 55; Ivanišević 1994, 161; Dodig–Škegro 2008, 20–21.

⁵⁹ Vidi: Jarak 2005, 307; Migotti je već dosta ranije pisala o tom problemu, ali za razliku od Jarak nije nigdje istakla tvrdnju da bi to značilo završetak procesa kristijanizacije. (Migotti 1990, 59)

⁶⁰ Jarak 2005, 306.

⁶¹ Veletovac 2013, 91–138.

krizma.⁶² Ako bi se i sam razlog sazivanja sabora uporedio sa molbom Andrije, vidjelo bi se da se oni ni u čemu ne razlikuju i da su u skladu jedni s drugim. Da je u pitanju razlog nemogućnosti brige samo zbog prevelikog broja vjernika o kojima bi se Andrija skrbio, Honorije II bi to sasvim sigurno znao. Samim time što je odgodio podjelu bestoenske biskupije, govorilo bi da u pitanju nije problem prevelikog broja vjernika, tim više što je istu stvar izvršio nad područjem gdje je on imao direktnu kontrolu i sigurno bio svjestan problema koje to sa sobom donosi.⁶³

Nedostatak biskupija u unutrašnjosti Dalmacije također bi ukazivalo na nedovršeni proces kristijanizacije. Iako je veoma vjerovatno da na saborima 530. i 533. godine nisu prisustvovali svi biskupi iz njenog zaleđa, njihov broj se ne treba precjenjivati, ali ni potcjenjivati. Komparira li se ovo područje sa primorskom Dalmacijom nije realno očekivati niti približnu brojku od deset biskupija koliko ih je u ovom vremenu prisutno na istočnojadranskoj obali, a za to su prevashodno odgovorna dva razloga. Prije svega, kvalitet života u unutrašnjosti Dalmacije je bio dosta niži u odnosu na njihove sunarodnike, pa naseljenost nije bila ni bližu kakvu je imalo primorje. Takve okolnosti su sasvim sigurno uticale na životnu dob, odnosno mortalitet i natalitet stanovništva, što posebno dolazi do izražaja u periodu kasne antike. Također, ne treba zaboraviti niti opštu demografsku sliku teritorija kojeg je nekada zauzimalo Rimsko Carstvo, gdje je procenat broja stanovništva u nekadašnjim zapadnim provincijama bio u konstantnom padu.⁶⁴ Drugi, ali nimalo manje bitan razlog je bio nedostatak gradskih centara što ne samo da je otežavalo komunikaciju između pojedinih naselja, nego je uticalo i na širenje kršćanske misli. Također, ne treba zaboraviti, kako se može protumačiti iz Honorijevih riječi, da su osnovni temelji za postavljanje novih biskupa bili prema definiciji šestog kanona sa sabora iz Serdike održanog 343–344. godine, prema kojem se nije dopuštalo osnivanje novih biskupija u ruralnim

⁶² Škegro 2009, 196.

⁶³ Potvrda tome se vjerovatno krije u samom odgovoru nadbiskupa Honorija koji takvu stvar nije smatrao za shodnom da se tada uradi: *Et ideo cum divinitas propiciata concesserit ad huc unum, ad quem eadem loca pertinere debeant, curavimus ordinare pontificem. Unde ne sequens etas aut addendo superflue episcoporum numerum, aut per cupiditatem forsitan imminuendo hec violare constituta presumat.* (Klaić 1967, 85.) Možda i ključna stvar u ovome odgovoru je da Honorije izražava opreznost da ne bi došlo do prevelikog broja biskupa, što bi govorilo da za razliku od područja njegove jurisdikcije, još jedan na teritoriju Bestoenske biskupije u tom trenutku nije bio potreban.

⁶⁴ Više: Ward–Perkins 2008, 327.

te manje urbanim mjestima.⁶⁵ Oba ova razloga su bila ključna zbog čega se u unutrašnjosti Dalmacije, pored bestoenske i barcenske, ne bi trebalo tražiti više od aproksimativno tri biskupije, jer prema svemu sudeći, za njima nije bilo ni potrebe. Postojanje još nekih biskupija na ovom području dakako ne mora nužno značiti da je proces kristijanizacije bio dovršen,⁶⁶ jer se takva situacija može objasniti i na način da za njima nije bilo potrebe iz jednog drugog razloga. Pojedine oblasti unutar biskupija iako su *de iure* bile pod jurisdikcijom crkve, *de facto* nisu imale kontrolu nad njima,⁶⁷ a to bi onda značilo da proces asimiliranja određenog dijela još uvijek paganski nastrojenog stanovništva u kršćansku vjeru nije bio dovršen. Karta do danas pronađenih, kao i potencijalnih lokaliteta ranokršćanskih crkava bi sugerisala takvo što.⁶⁸

Iako salonitanski sabori iz 530. i 533. godine nesumnjivo predstavljaju veoma značajne događaje u historiji kršćanske religije na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije, kao i što samim time pokazuju razgranatu crkvenu organizaciju u ovom periodu, oni se ipak ne bi mogli uzeti kao vremenska odrednica za proces koji je prije svega bio lične prirode. Nesporno je da se broj kršćanskih vjernika do održavanja crkvenih sabora u Saloni povećao u velikoj mjeri, ali argumenti koji se iznose u prilog završetka kristijanizacije do tridesetih godina 6. stoljeća jednostavno nisu niti dovoljno jaki, kao ni potkrijepljeni stabilnim činjenicama. Ako se zna da je veliki broj crkava bio sagrađen tokom 6. stoljeća te uzimajući opšte siromaštvo koje je vladalo u zaleđu Dalmacije, može se konstatovati da se ti objekti nisu gradili u cilju iskazivanja dominacije ili lukсуza, već prije svega zbog konstantnog priliva novih vjernika.

⁶⁵ PL. LXVII, *Cod. canon. eccl. Dion. Exig.* col. 178, A–B; Hess 2002, 214–215 (latinski tekst i prijevod, kanon VI), 230–231 (grčki tekst i prijevod, kanon VI b), 244–247 (latinska verzija grčkog teksta u kolekciji Teodozija Đakona i prijevod, kanon T9).

⁶⁶ Uporedi: Jarak 2005, 307.

⁶⁷ Takva činjenica se može vidjeti ne samo u riječima bestoenskog biskupa Andrije: (...) *Necesse nobis est bone institutionis formam libenter amplecti, presertim cum de sacro laudabiliter cogitatur obsequio atque ideo quesso, ut a loco Copella et Arena usque ad has urbes basilicas, que in mea patrocinia continentur, ad proponendum iisdem locum faciat episcopum pertinere. Tante vexationis labore submoto, aptior mihi sollicitudo sit de sacerdotibus plebeque comissa, quanto grex dominicus vicino pastore melius gubernetur*, već i njegovog imenjaka, jadtinskog biskupa: (...) *Quippe cum gratum vobis fore credamus propter differentiam hos pro parochia consignande plebi excursus parochiasque presbiteros vestra consecratione merentur alios ordinare pontifices. Sicut etiam in barcensi ecclesia predecessore vestro, beate recordationis Honorio, est provide ordinatum; quia in tanta distensione locorum rarius consignationem crismatis populus renatus adsequitur.* (...) (Klaić 1967, 84, 82.)

⁶⁸ Veletovac 2014, 297–298.

Zato, zbog svih navedenih razloga nije moguće biti isključiv u ovako kompleksnom problemu te uzeti određeni datum kao prijelomnu tačku u završetku jednog procesa koji je prije svega bio intimne prirode. Kao što ni u slučaju početka kristijanizacije nije moguće utvrditi precizniju vremensku odrednicu, tako ni za njen završetak još uvijek ne postoje relevantni kako pisani, tako ni arheološki dokazi koji bi mogli staviti tačku na kraj rasprave o dotičnom pitanju. Ipak, ono što bi se sasvim sigurno moglo tvrditi je da je do toga došlo prije samog kraja antičkog perioda i konačnog naseljavanja slavenskih naroda na ovom prostoru u prvoj polovini 7. stoljeća.

Rekapitulacija

Uzimajući u obzir sve do sada navedeno o kršćanskoj religiji, u prva četiri stoljeća njena postojanja u unutrašnjosti provincije Dalmacije tragovi su poprilično opskurni, mada ne i nezanemarivi. Pored pojedinih pisanih izvora koji su u najvećoj mjeri nesigurni i teško dokazivi, a odnose se na 1. stoljeće nove ere, postoji priličan hijatus u nedostatku informacija i to više od dva i pol stoljeća. U nešto više od dvije stotine godina od smrti Isusa Krista, osim pojedinih opskurnih, nepreciznih i nedovoljno dokazima potkrijepljenih podataka, o kršćanstvu u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije ne postoje vjerodostojne informacije. Prve, mada nedovoljno jasne naznake ove religije, javljaju se tek u periodu nakon druge polovine 3. stoljeća, a odnose se na mučeničku smrt svetog Venancija, mada se ni za njih ne može odrediti precizniji teritorij, osim da se spominje zemlja Delmata. Ipak, sigurniji trag nude arheološki ostaci sa lokaliteta Panik kod Bileće gdje je otkriven mozaik sa kriptokršćanskim motivima, a koji se datira u zadnju trećinu 3. stoljeća, i to je prvi posvjedočeni nalaz koji nudi potvrdu ove religije u zaleđu provincije Dalmacije, čak i prije nego što je ona bila zvanično dozvoljena od strane rimske države. Opravdano je vjerovati da ovakvih nalaza postoji i više, makar na prostoru Hercegovine, gdje je kršćanstvo zbog blizine značajnijih primorskih gradova, osobito Salone i Narone, moglo mnogo prije i lakše doprijeti.⁶⁹ Međutim, zbog nedostatka sistematskih istraživanja, takvo razmišljanje nije moguće potkrijepiti valjanim argumentima, pa iz toga razloga sve izrečeno i dalje ostaje samo jedna od mogućih hipoteza.

⁶⁹ Indicije za ovakvo razmišljanje također navodi i Paškvalin (2003, 45–46).

U narednom 4. stoljeću tragovi ove religije su u određenoj mjeri jasniji, ali njihov kvantitet nije ni izblizu onakav da bi se mogla stvoriti jedna šira slika njenog prodiranja, mada je na osnovu njih moguće donijeti pojedine zaključke. Kao i u 3. stoljeću i u ovom periodu je dokaz za kršćansku prisutnost jedan mozaik sa motivom krsta na lokalitetu Carina (Sarajevo), iako mnogo lošijeg kvaliteta od onog na Paniku. U neposrednoj blizini mozaika je pronađen i jedan komad cigle na kojem je također ucrtan krst, koji se zbog nedostatka drugih odrednica, zbog mozaika treba datirati u isti period. Najvažniji nalazi iz ovog razdoblja su svakako dvije ranokršćanske crkve i to sa lokaliteta Crkvine kod Malog Mošunja, kao i Doboja kod Kaknja, što pokazuje da je u određenom periodu nakon Milanskog edikta, a pogotovo od druge polovine 4. stoljeća započeo proces kristijanizacije ovog područja te da je u tim mjestima živjela organizirana zajednica pripadnika kršćanske religije. Međutim, bilo bi neispravno smatrati da su zbog nalaza sa prostora srednje Bosne iz ovog perioda postojale neke izolirane kršćanske enklave unutar dominantno paganski opredijeljenog stanovništva. Mnogo vjerovatnije je da stanovništvo u ovom razdoblju kako nije bilo nikakvog nasilnog ili zakonom obavezujućeg akta sasvim selektivno i sporo prihvaća novo učenje. Mada za takvo što ne postoje dokazi, sasvim je realno pretpostaviti, da već u drugoj polovini 4. stoljeća ne postoji oblast u unutrašnjosti gdje se nije moglo pronaći pripadnika kršćanske religije, iako sasvim sigurno u srazmjerno manjim skupinama.

U odnosu na raniji period, situacija tokom 5. i 6. stoljeća je mnogo jednostavnija, a tome je prvenstveno pomogla činjenica što se od 380. godine kršćanstvo proglašava za državnu religiju, dok tradicionalni kultovi bivaju zabranjeni za ispovijedanje. To je imalo za posljedicu da se širenje kršćanstva odvija mnogo intenzivnije i ubrzanije. Kristijanizacija prostora današnje Bosne i Hercegovine tokom ovog perioda najbolje se ogleda u gradnji sakralnih objekata, odnosno ranokršćanskih crkvi, čiji danas poznati broj se ubjedljivo u najvećoj mjeri datira u ova dva stoljeća. To su uglavnom bile crkve manjih dimenzija, građene poprilično neuredno i u dobroj mjeri od spolija, gdje su u brojnim slučajevima baptisteriji dodavani naknadno, a upravo ta činjenica bi govorila o konstantnom prilivu novih vjernika. Kada je tačno završen proces kristijanizacije na ovom podneblju, odnosno može li se on odrediti jednim događajem ili godinom? Iako je bilo i takvih prijedloga u prošlosti, činjenica je da bi to bilo kontraproduktivno, jer je to naprosto nemoguće tačno odrediti. Salonitanski sabori koji su održani

530. i 533. godine indirektno potvrđuju da proces kristijanizacije još uvijek nije bio završen ni u prvoj polovini 6. stoljeća.

Prežici paganskih kultova

O kristijanizaciji kao procesu nije moguće raspravljati, a da se istovremeno ne dotakne pitanje opstanka paganskih kultova na ovom prostoru u postrimskom periodu. Međutim, ako za kristijanizaciju postoje i više nego očigledni arheološki dokazi, kao i neke veoma šturo pisane informacije koje omogućavaju da se rekonstruiše šira slika ovog problema, o preživljavanju tradicionalne religije autohtonog stanovništva ne postoji niti jedan direktan savremeni dokaz. Ipak, takva činjenica ne znači da ona u ovom periodu nije opstala i imala svoje sljedbenike. Tragove iste moguće je nazrijeti u opskurnim izvornim podacima koji se odnose na crkvenu organizaciju na ovom prostoru tokom 6. stoljeća, kao i sporadičnih informacija iz ranijeg perioda, zatim na osnovu arheoloških nalaza kako iz postrimskog razdoblja, tako i onih iz posljednjeg stoljeća rimske vladavine, te konačno, komparativnom analizom sa ostalim područjima koja su se tada nalazila pod vlašću cara iz Konstantinopolisa.

Prijelomna tačka u uspostavi dominacije kršćanske religije unutar rimske države bio je čuveni zakon *Cunctos populos...* kojeg je 380. godine izdao Teodozije I, a kojim se kršćanstvo proglašava za jedinu dozvoljenu vjeru slobodnu za ispovijedanje, čime ju je faktički proglasio državnom.⁷⁰ Međutim, dotični zakon nije mogao jednostavno preko noći promijeniti mentalni sklop paganski opredijeljenog stanovništva, jer je ovo pitanje prvenstveno bilo intimne prirode i izlazilo je van okvira uobičajene kontrole državne vlasti. Ipak, ovako legalizirana promjena snaga omogućila je prozelitski orijentisanom kršćanstvu i njenim sljedbenicima da počnu nasilno provoditi svoje ideje širom Carstva, a samim time i u Dalmaciji. Najbolji dokaz toga se može vidjeti na primjeru Augusteuma u Naroni, gdje je dvadeset i jedna statua pripadnika julijevisko-klaudijeviske dinastije obezglavljena, najvjerovatnije krajem 4. stoljeća od strane kršćana.⁷¹

⁷⁰ C. Th. 16. 1. 2.; U recentnijem periodu pojavilo se jedno zanimljivo stajalište prema kojem se ovaj zakon primarno odnosi na pripadnike arijanske hereze, a da se tek naknadno iskoristio za obračun sa paganskom religijom. (Šarkić, 2011, 171–177) Međutim, konstatacija autora da broj pagana u 4. stoljeću nije bio velik jednostavno ne stoji u ravni sa ustaljenim rezultatima o omjeru paganskih i kršćanskih sljedbenika krajem 4. i početkom 5. stoljeća. (Vidi fusnotu br. 40.)

⁷¹ Više: Prusac 2009–2011, 509–534; Slični primjeri uništavanja paganskih spomenika od strane kršćana mogu se pronaći u Saloni, ali i širom nekadašnje provincije Dalmacije. (Dyggve 1996, 28); Naravno,

Takva situacija pokazivala bi da ni ovo područje nije bilo nikakav izuzetak kada je krajem 4. stoljeća na širem području Carstva uslijedio obračun kršćana sa paganima i kultovima koje su ovi štovali. Međutim, kao što niti prije 313. godine brojni edikti kojima se zabranjivalo ispovijedanje kršćanstva te progoni njegovih sljedbenika nisu uspjeli iskorijeniti ovu religiju, tako ni stavljanje izvan zakona tradicionalne vjere i uništavanje sakralnih spomenika posvećenih paganskim kultovima nisu mogli spriječiti njihovo daljnje obožavanje.⁷²

Dakle, s obzirom na to da intenzivnija kristijanizacija započinje tek u 5. stoljeću, uopšte nije sporno da je tokom ovog stoljeća u unutrašnjosti Dalmacije veliki broj stanovništva i dalje bio propaganski orijentisan. Međutim, kada je u pitanju postrimski period takvo stanje je mnogo teže pratiti zbog toga što je ovaj proces već trajao jedan duži vremenski period. Naravno, s razlogom se može vjerovati da je broj kršćana od početka 5. stoljeća eksponencijalno rastao na štetu paganskih pripadnika te da su oni do polovine 6. stoljeća činili ogromnu većinu populacije na ovom prostoru. Ono što predstavlja problem je pitanje u koliko su mjeri i do kada preživjeli indigeni kultovi među lokalnim stanovništvom. Takvo stanje je veoma teško utvrditi, jer već od 5. stoljeća ovdje se ne može naići na spomenike ne samo epihorskih božanstava, već i paganskih kultova uopšte, a pisani izvori o tome ne pružaju nikakve informacije.

Ipak, sama činjenica da se tokom 6. stoljeća gradi veliki broj kršćanskih sakralnih objekata u sklopu kojih je baptisterij dodan tek kao druga građevinska faza pokazuje konstantan priliv novih vjernika. Slabo razvijena infrastruktura također je usporavala prodor kršćanstva i njegovih misionara do stanovništva koje je živjelo u zabačenim krajevima. Da je takvo stanje predstavljalo priličan

ovakve tvrdnje se trebaju uzeti s oprezom i rezervom, jer uništavanje paganskih spomenika nije uvijek podrazumijevalo nasilje i osvetničku akciju. Značajan broj paganskih spomenika je ne samo preživio do danas, već i oni koji su upotrebljavani u sekundarnoj upotrebi nisu uništavani već ugrađivani kao jedna cjelina u sakralne objekte. Osim toga, veliki broj spomenika, hramova i kipova je oštećen, uništen ili preuređen u kasnijim periodima kada je kršćanstvo već uveliko bila dominantna i faktički jedina religija na prostoru Rimskog carstva kada razloga za nasiljem uopšte nije moglo biti. Također, nemali je broj primjera gdje se jasno vidi inkorporacija, odnosno asimilacija paganske tradicije u kršćanske vrijednosne okvire. (Više o ovom procesu: Migotti 1992; Cambi 1996, 138–140)

⁷² Već ranije spomenuti reljefi Silvana i Dijane, te Dijane i nimfi iz Opačića sa Glamočkog polja, čiji se kontekst pronalaska datira u kraj 4. ili početak 5. stoljeća, pokazuje duboku ukorijenjenost autohtone religije među lokalnim stanovništvom. Zanimljivi su i primjeri Generida (409. godina) i Marcelina (454. – 468. godine), koji su prema religijskom uvjerenju bili pagani. Detaljnije o tome u fusnoti 44. (O životu Marcelina i Generida, detaljnije: MacGeorge 2002, 32–63; Veletovac 2013, 34– 42; Mesihović 2014, 263, 274–275)

problem crkvenoj organizaciji na ovom području pokazuje i govor Andrije, biskupa bestoenske crkve, koji se žali da se u njegovoj biskupiji nalaze mjesta do kojih je teško doprijeti.⁷³ Ta činjenica mogla bi sugerisati da je u tim oblastima i dalje živjelo stanovništvo koje je štovalo tradicionalne kultove, a nad kojima službena crkva još uvijek nije mogla uspostaviti direktnu kontrolu.

Da je osnovano vjerovati i da je u unutrašnjosti Dalmacije tokom 6. stoljeća živio nezanemarljiv broj pagana pokazuju primjeri iz drugih krajeva koji se nalaze pod kontrolom cara iz Konstantinopolisa ili su nekada činili sastavni dio jedinstvenog Rimskog Carstva. Opštepoznata je činjenica da se kršćanstvo mnogo ranije raširilo i steklo pristalice u istočnim provincijama rimskog svijeta za razliku od njegovog evropskog dijela. Iako su kršćani u ovom periodu, preciznije za vrijeme Justinijana (*Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus Augustus*, vl. 527-565. god.) činili dominantnu skupinu stanovništva, iz pisanih izvora se može vidjeti da problem paganizma još uvijek nije bio riješen. Tako se za Ivana Efeškog (*Iohannis Ephesini*) zna da je 542. godine obavljao misionarsku djelatnost na području provincija Azije, Karije, Lidije i Frigije.⁷⁴ Između ostalog, on piše da je konvertovao i od paganizma spasio osamdeset hiljada ljudi, dok je također sagradio devedeset osam crkava, dvanaest manastira, kao i sedam drugih crkava koje su zapravo nastale od preobraženih jevrejskih sinagoga.⁷⁵ Mada se opravdano može sumnjati u navode Ivana Efeškog o broju konvertovanih pagana, iz samog pisanja se ipak može zaključiti da njihov broj nije bio za potcijeniti. To što je sam Justinijan finansijski podržavao ove misionarske aktivnosti daje dodatnu težinu takvoj situaciji.⁷⁶ Slični primjeri mogu se pronaći i na teritoriji Galije o čemu piše Grgur iz Tura (*Gregorius Turonensis*), konkretnije u gradu Autunu, gdje je jedan broj stanovništva u ovom razdoblju štovao kult boginje Kibeles Beresintije (*Berecynthia*).⁷⁷

O postojanju zajednica stanovništva koje su i dalje štovale paganske kultove možda bi govorili i nalazi iz rudarskog distrikta Japre. Prilikom iskopavanja, u

⁷³ *Necesse nobis est bone institutionis formam libenter amplecti, presertim cum de sacro laudabiliter cogitatur obsequio atque ideo quesso, ut a loco Copella et Arena usque ad has urbes basilicas, que in mea patrocinia continentur, ad proponendum iisdem locum faciatis episcopum pertinere. Tante vexationis labore submoto, aptior mihi sollicitudo sit de sacerdotibus plebeque comissa, quanto grex dominicus vicino pastore melius gubernetur.* (Klaić 1967, 84)

⁷⁴ *Joh. Eph. HE. 2. 44.*

⁷⁵ *Joh. Eph. V. SS. Or. 47, 681.*

⁷⁶ Allen 2008, 825.

⁷⁷ *Greg. Tur. GC, 76.*

objektu XVIII je pronađeno nekoliko zanimljivih otkrića i to: četiri anepigrafske are, zatim ara Dolihena i Kastora, te po jedan kip boga Prijapa i božice Afrodite.⁷⁸ Nalazi su već sami po sebi dovoljno zanimljivi, ali ono što posebno izaziva pažnju je mjesto njihovog pronalaska. Ono se nalazilo malo dalje od naselja, između industrijskog pogona i rijeke, dok samo mjesto karakteriše velika skromnost.⁷⁹ Iako nastanak pronađenih spomenika pripada mnogo starijem periodu, čini se da je njihovo obožavanje bilo aktivno do duboko u razdoblju kasne antike. Prema Basleru, postoji mogućnost da su se posljednji pripadnici paganskih kultova povukli u ovo područje negdje tokom 5. ili 6. stoljeća.⁸⁰ Ovakva pretpostavka iako plauzibilna teško je dokaziva, a posebno je sporna riječ "posljednji", s obzirom na to da za takvo što ne postoje valjani argumenti, pa bi se ova skupina stanovništva možda trebala prikladnije označiti kao jedna od posljednjih generacija paganskih pripadnika.

Pored pripadnika tradicionalne religije, postoji mogućnost da je određeni broj pagana u ovom periodu bio samo formalno konvertovan na kršćanstvo. Iako za takvo što na prostoru Dalmacije ne postoje relevantni argumenti, informacije iz drugih oblasti mogli bi pružiti indikaciju o tome.⁸¹ Cezarije iz Arla (*Caesarius Arelatensis*) tako piše da u Galiji tokom ovog razdoblja pojedino stanovništvo prije odlaska u crkvu i dalje izvodi paganske plesove i pantomimu, dok neki od njih i dalje izriču zavjete drveću, mole izvorima, te prakticiraju proricanje.⁸² Imajući u vidu da su omiljena božanstva među indigenim stanovništvom u unutrašnjosti Dalmacije poput Silvana, Dijane i nimfi također bila prvenstveno vezana za prirodu (šume, životinje, izvori itd.), ne mogu se ne uočiti veoma bliske poveznice sa navedenim podacima. Dominantno ruralna unutrašnjost i slabo razvijena infrastruktura zbog čega su brojna seoska područja bila odsječena, a samim time i izvan kontrole zvanične crkve, također je pogodovala dodatnom odgađanju onog što je na kraju bilo neminovno, a to je potpuno kristijanizovano stanovništvo. Poznavajući ove okolnosti moglo bi se konstatovati da je u ovom periodu postojao određeni broj stanovništva koje se samo formalno predstavljalo kršćanskim pripadnicima dok se u stvarnosti nikada nisu odrekli vjerovanja u paganske bogove, ali je isto tako bilo i iskrenih sljedbenika Kristovog učenja

⁷⁸ Basler 1975–76, 156–157.

⁷⁹ Basler 1975–76, 157.

⁸⁰ Basler 1975–76, 157.

⁸¹ Više: Caseau 2004, 129–138.

⁸² *Caes. Arel. Serm.* 13, 4.; 53, 1.

među kojima je utjecaj starih tradicija još uvijek bio previše jak da bi ga se u potpunosti oslobodili. Iako za Dalmaciju ne postoje takvi tragovi, kako pokazuju informacije iz ostalih evropskih oblasti nekadašnjeg Rimskog Carstva, u postojanje ovakvih skupina vjernika ne bi trebalo sumnjati. Jednu od indicijaza takvo što ponovo pruža Cezarije iz Arla, koji govoreći o stanju u Galiji navodi da određeni broj vjernika ne samo da ne želi uništavati paganske hramove, već se suprotstavljaju onima koji ih žele srušiti, dok u nastavku piše kako isti pomažu da se oni obnove.⁸³ Prije svega, to je bilo prirodno i očekivano stanje u jednom dugom procesu kristijanizacije koji se približavao svom kraju. Bez obzira na to što su se spomenici i svetišta njihovih božanstava rušili, te su iz različitih razloga formalno prelazili na drugu religiju, paganski vjernici su bili svjesni da nije bila nužno potrebna fizička prisutnost tih objekata da bi i dalje ostali odani svojim religijskim principima. Kada su posljednje zajednice ovih vjernika nestale teško je reći, ali je opravdano vjerovati da je stanovništvo Dalmacije dočekalo slavenske invazore tokom prve polovine 7. stoljeća religijski homogeno. Također postoji jaka mogućnost da je kršćanstvo kao religija u vrijeme sloma romejske vlasti i konačnog raspada antičke civilizacije na ovim prostorima postalo jedan vid zajedničkog identiteta kojim se nastojalo diferencirati od stranih doseljenika.⁸⁴ Međutim, čak i nakon konačne uspostave dominacije kršćanstva, paganska vjerovanja nisu u potpunosti nestala, već su postepeno asimilirana u ovu religiju i na neki način opstala sve do danas u obliku sujevjerja i praznovjerstva.⁸⁵

⁸³ *Caes. Arel. Serm.* 53, 1.

⁸⁴ Mesihović 2007, 739.

⁸⁵ Zanimljiv primjer toga predstavlja svjedočanstvo uglednog arheologa Dimitrija Sergejevskog, koji je prilikom jednog od svojih brojnih putovanja po Bosni i Hercegovini ispričao kako se jedna žena u zoru klanjala prema istoku. Nakon što je od strane Sergejevskog upitana šta je to radila, ona mu je odgovorila da se klanjala bogu koji je izlazio. (Gabričević 1987, 303)

Summary

The process of Christianization on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in ancient times

The problem of Christianization in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina is still not even close to being resolved. The reason is the lack of sufficient relevant written and archaeological sources, which would provide a clearer picture and context of the unfolding of this process. Nevertheless, based on limited information regarding this problem, we can draw some tentative conclusions, as well as guidelines for future researchers who plan to address the Christianization process in the hinterland of the Adriatic coast. Firstly, vague and scant information somewhat suggests that Christianity may have begun to be preached in this territory as early as the 1st century AD. However, this information should really be taken with a great deal of caution, as it is neither reliable nor is there any context behind it. It seems that only from the second half of the 3rd century AD there was a more serious attempt to spread Christianity. In addition to some indirect information, there is also material evidence (villa in Panik near Bileća) confirming the presence of smaller Christian communities in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. The more serious spread of Christianity in this territory began in the 4th century when this religion was finally legalized in 313 AD. Although the finds from this period are quite obscure, the finds from the Carina site (Sarajevo), Dobož (Kakanj), and Crkvina – Kalvarija (Mali Mošunj) show that a certain momentum has begun in this process. More serious Christianization in this territory began only in the 5th century, and it was reflected in several different factors. This was influenced by the gradual legal prohibition of worshipping pagan cults in the entire territory of the Roman Empire, the declaration of Christianity as the state religion, the establishment of a church organization, etc. All these decisions laid the foundation for intensive Christianization in present-day Bosnia and Herzegovina that began in the 5th century and lasted at least until the middle of the 6th century. This is observed in the massive construction of Christian sacral buildings, which mostly belong to this period, and the establishment of episcopal sees. This shows the exponential growth in the numbers of members of this religion. It is difficult to determine definitely the end of the Christianization process since there are clear indications that a small portion of the population still

worshipped pagan cults during the 6th century. Nevertheless, we can reasonably believe that this territory was religiously homogeneous at the time of the arrival of Slavic settlers in the first half of the 7th century.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

- Akti salonitanskih sabora 530. i 533. godine, in: Nada Klaić, *Historia Salonitana maior*, Posebna izdanja srpske akademije nauka i umetnosti, knjiga CCCXCIX, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 55, Beograd, 76–85.
- Anastasius Bibliothecarius, *Epitome chronicorum Casinensium iussu sanctissimi Stephani papae II conscripta ab Anastasio seniore sedis apostolicae bibliothecario*, u: *Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae Christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum, Tomus secundus* (ed. L. A. Muratorius), Milano 1723, 351–370.
- Codex Theodosianus, *Codex Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondians et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, vol. I–II (ed. T. Mommsen – P. Meyer), Berlin 1905.
- Codex Theodosianus, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions* (a translation with commentary, glossary, and bibliography C. Pharr), Princeton 1952.
- Dionysius Exiguus, *Codex canonum ecclesiasticorum Dionysii Exigui sive Codex canonum vetus ecclesiae Romane*, in: *Patrologia Latina*. LXVII, *Tractio Catholica. Saeculum VI. Anni 540–549. Dionysii Exigui, Viventioli, Trojani, Pontiani, S. Caesarii. Arelatensis episcopi, Fulgentii Ferandi et Rusticii quorum prior Carthaginensis, posterior Romanae ecclesiae diaconus, necnon Justi, Facundi, Urgelensis et Hermianensis episcoporum*, Opera omnia (ed. J. – P. Migne), Paris, col. 135–230.
- Epiphanius of Salamis, *The Panarion of Epiphanius of Salamis, Books II and III. De Fide* (second, revised edition), (trans. Frank Williams), Nag Hammadi and Manichean Studies 79, Brill.
- Gregory of the Tour, *Glory of the Confessors* (translated with an introduction and notes by R. van Dam), Translated Texts for Historians, vol. 5, Liverpool 2004.
- Hieronymus, *Vita s. Hilarionis*, in: *Patrologia Latina* XXIII, *S. Eusebii Hieronymi Stridonensis presbyteri*, Opera omnia (ed. J. – P. Migne), Paris, 1845. col. 29–54.
- John of Ephesus, *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae, pars tertia* (Syr. III, 3.), *T.*, in: *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 105, SS 54 (ed. E. W. Brooks), Louvain 1935.

- John of Ephesus, *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiastice, pars tertia* (Syr. III, 3.), V., u: *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 106, SS 55 (ed. E. W. Brooks), Louvain 1936.
- John Of Ephesus, *Lives of the Eastern Saints*, II, in: *Patrologia Orientalis*. XVIII (ed. and trans. E. W. Brooks), Firmin – Didot 1924, 513–698.
- Laktancije, *O smrtima progonitelja* (proslov, predgovor, bilješke i kazalo: N. Cambi), Split 2005. *Marcellinus Comes, Prejasni muž komes Marcellin, Kronika* (uvodna studija i povijesni komentar H. Gračanin, priredila i prevela B. Kunčić-Makvić), Zagreb 2006.
- *Marcellinus Comes, The Chronicle of Marcellinus* (trans. Brian Crooke), Sidney 1995.
- *Novi zavjet*, Čakovec 2010.
- *Photii Bibliotheca* (ed. I. Bekker), Berlin 1824.
- Saint Caesarius of Arles, *Sermons*, vol. I (1–80), The Fathers of the Church, vol. 31 (trans. sister Mary Magdeleine Mueller, O. S. F.), New York 1956.
- Zosimus, *New History* (a translation with commentary R. T. Ridley), Sydney 1982.

LITERATURA

- Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter.
- Allen, P. 2008. The definition and enforcement of orthodoxy, in: *The Cambridge Ancient History* (volume 14), *Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425–600*, Averil Cameron, Bryan Ward–Perkins and Michael Whitby (ed.), 811–834. Cambridge: Cambridge University Press.
- Anđelić, T. 1980. Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolici Mostara, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (Znanstveni skup, Metković 4–7. X 1977)*, Željko Rapanić (ur.), 257–266. Split: Hrvatsko arheološko društvo.
- Andrić, S. 2005. Tobožnja darovnica cara Justinijana sv. Benediktu i spomen grada Cibala u njoj, *Croatica Christiana periodica*, god. 29, br. 55: 1–6.
- Basler, Đ. 1972. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Basler, Đ. 1975–76. Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. 30/31: 121–216 + Tbl. I–XXII.

- Basler, Đ. 1986. *Kršćanska arheologija*. Mostar: Crkva na kamenu.
- Basler, Đ. 1990. *Kršćanska arheologija* (II izdanje). Mostar: Crkva na kamenu.
- Basler, Đ. 1991. Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne (Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije /1089–1989/)*, Želimir Puljić, Franjo Topić (ur.), 1–9. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola.
- Bojanovski, I. 1964. Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija, *Naše starine* 9: 103–122.
- Bojanovski, I. 1974a. Baloie – Rimski municipij u Šipovu na Plivi, *Arheološki radovi i rasprave* 7: 347–369 + Tbl. I–VIII.
- Bojanovski, I. 1974b. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bojanovski, I. 1991 (1992). Sokol na Plivi, *Hrvatski narodni kalendar* 40: 287–294.
- Brown, P. 1998. Christianization and religious conflict, in: *The Cambridge Ancient History* (volume 13), *The Late Empire, A. D. 337–425*, Averil Cameron and Peter Garnsey (ed.), 632–664. Cambridge: Cambridge University Press.
- Busuladžić, A. 2008. *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient Mosaics in the Territory of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Cambi, N. 1976. Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, u: *Materijali XII (IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972.)*, Šime Batović (ur.), 239–282. Zadar: Hrvatsko arheološko društvo, Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Cambi, N. 1984/1985. Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 24 (11): 33–58.
- Cambi, N. 1996. Pogovor, u: *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Ejnar Dyggve (aut.), 135–156. Split: Književni krug.
- Cambi, N. 2002. *Antika*, Zagreb: Ljevak.
- Caseau, B. 2004. The Fate of Rural Temples in Late Antiquity and the Christianisation of the Countryside, in: *Recent Research on the Late Antiquity Countryside*, William Bowden, Luke Lavan and Carlos Machado (ed.), 105–144. Leiden – Boston: Brill.

- Chevalier, P. 1995. *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae. Tome 1 – Catalogue. Recherches archéologiques franco – croates. Starokršćanska arhitektura u rimskoj provinciji Dalmaciji (4. – 7. st) [Izvan glavnog grada Salone]*. Dirigées par N. Duval et E. Marin. Split – Rim: Arheološki muzej – Split – École Française de Rome.
- Čremošnik, I. 1974a. Rimsko naselje na Paniku kod Bileća, *Glasnik Zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. 29: 41 – 164 + Tbl. I – XXVI.
- Čremošnik, I. 1974b. Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku, *Situla* 14/15: 243–248.
- Čremošnik, I. 1984. *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- de Jàuregui, M. H. 2010. *Orphism and Christianity in Late Antiquity*. Berlin – New York: De Gruyter.
- Dodig, R, Škegro, A. 2008. Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni, *Povijesni prilozi* 35: 9–23.
- Dorcey, P. F. 1992. *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*. Leiden, New York, Köln: Brill.
- Dyggve, E. 1996. *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split: Književni krug.
- Evans, A. J. 1965. *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875. (Sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Farlati, D. 1751. *Illyrici sacri tomus primus. Ecclesia Salonitana. Ab ejus exordio ulfque ad saeculum quartum aerae christianae*. Venetiis: Sebastianum Coleti.
- Franzen, A. 1970. *Pregled povijesti crkve*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Gabričević, B. 1987. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split: Književni krug.
- Gunjača, S. 1973. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knjiga 1. Izvori (analiza i kritika)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hess, H. 2002. *The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica*, Oxford: Oxford University Press.
- Ivanišević, M. 1994. Izvori, u: *Salona Christiana*, Emilio Marin (ur.), 105–195. Split: Arheološki muzej – Split.
- Jarak, M. 2005. Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia, in: *Illyrica Antiqua. Ob Honorem Duje Rendić – Miočević (Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije,*

- Zagreb, 6. – 8. XI 2003.), Mirjana Sanader (ur.), 305–314. Zagreb: Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu – Arheološki muzej u Zagrebu – FF press.
- Jedin, H. 1995. *Velika povijest crkve. Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog* (drugi svezak). *Crkva od Nikeje do Kalcedona* (prvi polusvezak). *Crkva na Istoku i Zapadu od Kalcedona do ranog srednjeg vijeka* (drugi polusvezak). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
 - Klaić, N. 1967. *Historia Salonitana maior*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
 - MacGeorge, P. 2002. *Late Roman Warlords*, New York: Oxford.
 - Marijanović, I. 1990. Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. 45: 109–136.
 - Mesihović, S. 2007. Dezidijati, u: *Ilirike*, Sarajevo: Autorsko izdanje.
 - Mesihović, S. 2014. *Proconsules, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
 - Migotti, B. 1990. *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
 - Migotti, B. 1992. Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscula archaeologica* 16: 225–249.
 - Nikolajević, I. 1966. Ranohrišćanske krstionice u Jugoslaviji, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 9: 223 – 255 + karta.
 - Ostojić, I. 1963. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. 1, Opći povijesno-kulturni osvrt*. Split: Benediktinski priorat – TKON.
 - Paškvalin, V. 1970. Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Vladimir Miroslavljević, Duje Rendić-Miočević, Mate Suić (ur.), 667–687 + karta. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
 - Paškvalin, V. 1988. Doba kasne antike (Dominat), u: *Arheološki leksikon* 1, Borivoj Čović (ur.), 147–148. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
 - Paškvalin, V. 2003. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone: Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.
 - Paškvalin, V. 2012. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

- Patsch, C. 1897. Archäologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, II, Theil. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 5: 177–241.
- Perinić, L.J. 2016. *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*. Oxford: Archaeopress Publishing LTD.
- Popović, G. Veletovac, E. Šačić Beća, A. 2017. Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci, *Godišnjak (Centar za balkanološka ispitavanja)* 46: 184–202.
- Prusac, M. 2009–2011. The missing portraits from the Augusteum at Narona, *Kačić* 41–43: 509–534.
- Sergejevski, D. 1938. Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca (sa 13 slika u tekstu i 1 kartom), *Glasnik Zemaljskog muzeja* 50: 49–64.
- Sergejevski, D. 1947. Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *Glasnik Zemaljskog muzeja, društvene nauke*, n. s. sv. 2: 13–50.
- Sergejevski, D. 1948. Nove akvizicije odjeljka klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. sv. 3: 167–188.
- Sergejevski, D. 1954. Starohrišćanska bazilika u Klobuku, *Glasnik Zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. 9: 189–210 + Tbl. I –XV.
- Sergejevski, D. 1956. Bazilika u Dabrovini (Revizija), *Glasnik zemaljskog muzeja, arheologija*, n. s. sv. XI, posebno izdanje, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Sergejevski, D. 1965. Iz problematike ilirske umjetnosti, *Godišnjak*, knjiga III, *Centar za balkanološka ispitavanja*, knjiga 1: 119–142 + sl. 1–29.
- Skok, P. 1915. *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Šačić Beća, A. 2022. Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije / Norther Bosnia within the bounds of Roman Pannonia. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BAT-HINVS".
- Šarkić, S. 2011. "Cunctos populos..." (C. Th. XVI, 1, 2 i njegovo tumačenje), *Zbornik Matice Srpske za klasične studije* 13: 171–177.
- Šišić, F. 1914. *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. Čest 1. (do god. 1107.). Uvod, natpisi i isprave*. Zagreb: Kr. Hrv. – Slav. – Dalm. Zemaljske vlade.

- Škegro, A. 2000. Duvanjski prostori u antici, u: *Duvanjski zbornik (Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Duvanjski kraj kroz povijest, Tomislavgrad, 6 – 7. srpnja 2000.)*, Jure Krišto (ur.), 79–113. Zagreb – Tomislavgrad: Hrvatski institut za povijest, "Naša ognjišta" Tomislavgrad, Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad.
- Škegro, A. 2009. Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, *Archaeologia Adriatica* 3: 191–204.
- Trombley, F. R. 1993. *Hellenic Religion and Christianization c. 370–529* (volume 1). Leiden – Boston: Brill.
- Truhelka, Ć. 1892. Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. IV, sv. 4: 340–365 + Tbl. I–VII.
- Truhelka, Ć. 1931. *Starokršćanska arheologija*. Zagreb: Narodna prosvjeta.
- Veletovac, E. 2013. *Provincija Dalmacija u V stoljeću*. Magistarski rad. Univerzitet u Sarajevu.
- Veletovac, E. 2014. *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga XVII/3: 277–299.
- Vujinović, B. 2014. *Ranovizantijske bazilike u Bakincima*, Banja Luka: Zavičajni muzej Gradiška, Istraživački centar Iskon, Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa.
- Ward – Perkins, B. 2008. Land, labour and settlement, in: *The Cambridge Ancient History* (volume 14), *Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425–600*, Averil Cameron, Bryan Ward – Perkins and Michael Whitby (ed.), 315–345. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkes, J. J. 1969. *Dalmatia*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Zaninović, M. 1966. Ilirsko pleme Delmati (I dio), *Godišnjak*, knjiga IV, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga 2: 27–92 + Karta I–II.
- Zaninović, M. 1967. Ilirsko pleme Delmati (II dio), *Godišnjak*, knjiga V, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga 3: 5–101.